

Nieuwe Wildernis

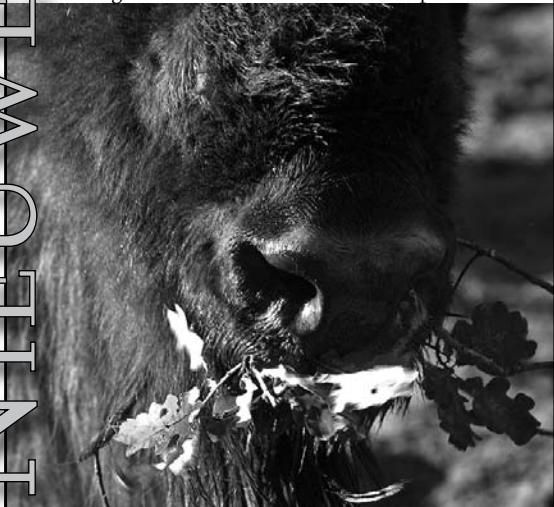

- De duinen Lijden
- Daar op de blanke top der duinen verschijnt een wisent
- Op zoek naar de rol van de wisent
- Verslag van een workshop over de wisent

Dit tijdschrift voor de nieuwe wildernis ziet natuur als een levende en veranderende gemeenschap van planten en dieren. De netwerken van elkaar beïnvloedende organismen en abiotische omstandigheden bepalen het beeld van de natuur. In deze natuur is sterfte even gewoon als nieuw leven door geboorte of ontkiemend zaad. Concurrentie en predatie bepalen het voorkomen en de levensruimte van de soorten. Deze zogeheten natuurlijke processen hebben alle een evolutionair karakter. Pas wanneer natuurlijke processen het beeld en afloop bepalen, spreken wij van natuur.

Nieuwe Wildernis wil graag in het centrum staan van de nieuwste ecologische inzichten en berichten over de talrijke initiatieven op het gebied van natuurbeheer in binnen- en buitenland. Daarbij wil Nieuwe Wildernis nadrukkelijk aan personen en organisaties ruimte bieden om te publiceren.

Nieuwe Wildernis 2006, nummer 39-40

COLOFON

Nieuwe Wildernis ©

Nieuwe Wildernis is een uitgave van Stichting Kritisch Bosbeheer. Nieuwe Wildernis is een niet-commercieel tijdschrift en wordt niet gesubsidieerd. Commerciële advertenties worden doorgaans niet opgenomen, alleen in uitzonderingsgevallen voor de natuurbescherming relevante advertenties. De redactie is onafhankelijk en verantwoordelijk voor de samenstelling. Beleid en keuze van de artikelen zijn geheel ter beoordeling van de redactie.

Abonnementen algemeen

Nieuwe Wildernis is een driemaandelijks tijdschrift (soms wordt een dubbelnummer gemaakt indien het thema van de onderwerpen daarvoor aanleiding geeft). Een abonnement kost 19,29 Euro per jaar. Graag dit bedrag bij vooruitbetaling op postbanknummer 38.96.353 ten name van Stichting Kritisch Bosbeheer te Dieren, onder vermelding van "Nieuw abonnement". Abonnementen lopen door tot schriftelijke opzegging tot ten minste één maand vóór afloop van het lopende jaar. Losse nummers kosten 4,80 Euro per stuk, waarbij 1,20 Euro verzendkosten per bestelling in rekening worden gebracht, dus ongeacht het aantal nummers per bestelling. Deze kunnen besteld worden door overmaking van het totale bedrag onder vermelding van het nummer(s), zoals: "NW-23". Verzending geschiedt op naam en adres van de overschrijving, tenzij anders vermeld. Indien u per Giro tel betaalt, dan graag even apart uw adres vermelden, omdat deze doorgaans niet door Giro tel wordt meegezonden.

Abonnementen aanvullend Internationaal

Lezers in België en andere EU-landen kunnen per 1 juli 2003 zonder extra kosten (EU-besluit) internationaal overschrijvingen doen. U dient dan bij de overschrijving tevens het Swiftadres (ook wel BIC genoemd) en het IBAN-nummer in te vullen, anders rekenen sommige banken alsnog kosten.

Swiftadres of BIC (Bank Identifier Code) is: **PSTBNL21**

IBAN (International Bank Account Number) is:

NL20 PSTB 0003 8963 53

Literatuur in dit nummer

De redactie kiest er voor om de bronnenlijst apart aan de lezers aan te bieden. Indien beschikbaar zal deze op onze website gepubliceerd worden.

Contact

Door drukte of verblijf in het buitenland kan het voorkomen dat we tijdelijk niet of moeilijk bereikbaar zijn. Informatie hierover vermelden we zoveel mogelijk op onze website. Kijk in de toekomst dus altijd ook even op www.nieuwe-wildernis.nl en klik op het kopje "Nieuws". Ook alle bovengenoemde gegevens zijn daar uitgebreider te vinden.

Abonnementenadministratie

Redactie Nieuwe Wildernis

Zuider Parallelweg 34, 6953 DC Dieren, Nederland

Telefoon: 00 31 (0)313 - 42 09 18

Postbanknummer: 38 96 353

E-mail: redactie@nieuwe-wildernis.nl

Website: www.nieuwe-wildernis.nl

ISSN: 1383-2115

3 Redactioneel

Een beschouwing over de aanstaande begrazingsproef met wisenten in de duinen, bekeken vanuit een breder natuurbeschermingskader.

5 De duinen Lijden: kunnen wisenten verlichting brengen?

De Atlantische kust van West-Europa omvat een 3000 km lange strook duinen. Het Nederlandse deel is rond 250 km lang. Sommige stukjes zijn beschermd natuurgebied. Naar Nederlandse begrippen zijn onze duinen nog redelijk ongeschonden. Maar de laatste 10 à 20 jaar loopt dit hollend achteruit. Zie daar het motief dat in dit artikel wordt besproken om in 2007 een begrazingsproef met wisenten te starten.

9 De wisent, het wilde bosrund van Europa

Dit artikel beschrijft de natuurlijke ontwikkeling van de wisent en plaatst de soort in het spectrum van andere grote grazers.

13 Daar op de blanke top der duinen verschijnt een wisent

Natuurbeleving, nieuwe kansen op financiering van natuurbeheer, zijn minstens zo belangrijk als de ecologische argumenten voor het nemen van een begrazingsproef met wisenten.

17 Op zoek naar de rol van de wisent

De onderzoeksgroep probeert in dit artikel te karakteriseren welke elementen bij deze begrazingsproef in de duinen onderzocht moeten worden.

21 Bescherming, beheer en bureaucratie

Column van Tom Bade.

Het natuurbeheer, en zeker ook begrazingsproeven, die vaak nieuwe elementen aan het vigerende natuurbeheer toevoegen, is ingekapseld door (overheids)regels. "Minder regels en meer natuur is goed voor de ecologische groei voor onze eigenste groene AEX".

25 Wisentendiscussie

In april 2004 organiseerden de initiatiefnemers van de begrazingsproef een workshop waar over het plan gediscussieerd werd. De workshop was cruciaal voor het begrip, de bijstellingen en dus de voortgang van het initiatief. Dit artikel doet hiervan uitgebreid verslag.

35 Snippers

Rubriek met boeken, nieuws en berichten.

39 Buitenboel

Natuur? Vet cool! Jongeren zijn losgeslagen van de natuur?

Omslag

Een oude foto van een wisentstier in Bialowieza. Toen het bos er stil was, en ver weg, de wisenten geheimzinnig onbereikbaar. De geavanceerde seksuele voorkeuren van de interieursverzorgster in een kringgesprek in het Jeugdjournaal hoeft voor ons ook weer niet, maar een wisent op fietsafstand van Amsterdam heeft toch wel wat.

Colofon

Boven: wisenten zijn dol op het nemen van zandbaden. Onder: deze wisent eet eikenblad.

Alle foto's in dit nummer zonder auteursvermelding: Ruud Lardinois.

WISENTEN IN DISCUSSIE

EEN DAG LANG DISCUSSIËREN OVER HET CONCEPTPLAN HET GAAT GOED ALS ZE OVER JE PRATEN

Redactie Nieuwe Wildernis

Workshop in Zandvoort, gehouden op 07-04-2004

Inleiding en dagvoorzitter

Piet Veel (Hoofd Natuur en
Recreatie PWN)

Voordrachten

Hans van der Lans
(Ecoplan Natuurontwikkeling),
Michiel Wallis de Vries
(Vlinderstichting),
Han Olff (RUG)
Ron Ravenstein (beleidsmedewerker
soortenbeleid LNV Directie Natuur)

Het plan om wisenten uit te zetten is in concept klaar. Maar kan dat zomaar, wisenten uitzetten in een natuurgebied? Hoe zal het idee in Nederland vallen? Wat zijn de opvattingen? Deugt het plan? Kan het anders, beter misschien? Op aangeven van Ecoplan Natuurontwikkeling en Stichting Kritisch Bosbeheer (SKB) besluit de projectleiding een één dag durende workshop te organiseren om het plan tegen het licht te houden. Vriend en vijand, overheidsvertegenwoordigers, natuurbeschermingsorganisaties, onderzoeksinstituten en individuele personen die actief of betrokken zijn op dit gebied, werden uitgenodigd om over het idee te discussiëren. Dit artikel doet verslag.

DPiet Veel (PWN) heet als projectleider en dagvoorzitter de aanwezigen welkom en is blij met een volle zaal mensen die geïnteresseerd zijn om van gedachten te wisselen over de wenselijkheid en de mogelijkheid van natuurlijke begrazing met wisenten in de duinen.

Inleiding en voorgeschiedenis

Het doel van de bijeenkomst is om vragen rond deze begrazingsproef scherper te krijgen: is een begrazingsexperiment nuttig, hoe verhoudt zich dit met het natuurbeleid, is er winst te verwachten ten aanzien van de biodiversiteitsontwikkeling, hoe kan de proef het best worden opgezet, wat zijn de voor- en de nadelen, enzovoort?

Deze dag wordt niet georganiseerd met de bedoeling om direct na afloop een besluit over het al dan niet doorgaan te nemen, maar om te zien of wij ons huiswerk goed hebben gemaakt en om een beeld te krijgen over hoe om ons heen over het plan wordt geoordeeld en welke verbeteringen of aanpassingen nodig of wenselijk zijn indien wij zullen besluiten om het project in uitvoering te brengen. Piet Veel geeft verder praktische informatie over het uitzetgebied (Kraansvlak in Nationaal Park Kennemer Duinen), waarnaar in de loop van deze dag met de deelnemers een excursie zal worden gehouden.

Voorgeschiedenis

In 2003 verschenen twee medewerkers van PWN, Leon Terlouw en Rienk Slings, met twee enthousiaste betrokken mensen van buiten, namelijk Hans van der Lans (Ecoplan) en Ruud Lardinois (SKB) om met mij te praten over de mogelijkheid om wisentbegrazing in Kraansvlak in te stellen. Piet Veel geeft toe dat hij toen dacht: dat wordt ongetwijfeld een heel interessant gesprek, maar daarna geven wij elkaar een hand en gaan we weer andere dingen doen. Maar gedurende dat gesprek, en de gesprekken die daarop volgden, kwam ik, en met mij meerdere mensen, tot de vaststelling dat dit nog niet zo'n gekke gedachte was en dat er heel interessante aspecten aan het idee zitten. Dat heeft er toe geleid dat we intern en extern meerdere mensen het idee hebben voorgelegd en besproken, niet op de laatste plaats ook onze eigen wetenschappelijke adviescommissie. Het idee bleek goed te vallen, waarna de initiatiefnemers gezamenlijk een notitie opstelden, waarmee het uitgroeide tot een conceptplan. Dit is in hoofdlijnen de voorgeschiedenis. We zijn nu in een fase aangekomen waarin wij het plan in een breder kader willen toetsen. We willen weten of we goed op weg zijn, of het plan kan worden aangevuld en verbeterd en om te polsen wat de haken en ogen zijn. Daarmee zijn we bij de functie van deze workshop aanbeland.

Voorwaarden voor de proef zijn dat het moet passen in ons en het landelijk beleid. Het moet ook wetenschappelijk gedragen worden, en dus ook nieuwe kennis opleveren over begrazing met wisenten in het algemeen. Voorts willen we ook dat het project door de publieke omgeving gedragen wordt, waarbij wij als beheerder tevens het vertrouwen willen hebben dat het organisatorisch uitvoerbaar is. Denk aan de

financiële en praktische uitvoerbaarheid, monitoring, veiligheid en begeleiding.

Tot op heden is alles opmerkelijk positief verlopen en is het plan ook goed in de media ontvangen, die wij overigens zelf actief geïnformeerd hebben. Dat heeft geleid tot diverse publicaties en er was positieve radio en Tv-aandacht. Ik moet eerlijk zeggen dat ik niet had verwacht dat wij tot dusver niet één negatief geluid hebben vernomen. Zo is er geen enkele ingezonden brief met een negatieve klank geweest. Dat is opmerkelijk als je weet dat in deze zelfde regio, bijvoorbeeld over het instellen van begrazing met Schotse Hooglanders, daarover veel opschudding in de pers ontstond. Naast de lokale media was er ook landelijke aandacht voor ons plan. Het meest in het oog springende was waarschijnlijk een uitvoerig gesprek dat ik samen met Hans van der Lans in Vroege Vogels had. Samen gevat hebben wij wat betreft het draagvlak op dit moment geen redenen om aan te nemen dat er sprake zou kunnen zijn van een grote weerstand.

Na deze inleiding vraagt Piet Veel aandacht voor enkele voordrachten van mensen die daartoe zijn uitgenodigd. Na elke voordracht volgt een discussie over het thema van de lezing, terwijl na het terreinbezoek het dagprogramma besloten zal worden met een uitvoerige afsluitende discussie.

1. Kennis en ecologie van de wisent (Michiel Wallis de Vries, Vlinderstichting)

Michiel Wallis de Vries promoveerde op begrazingsinvloeden en geeft een overzicht van de huidige stand van zaken op dit gebied, toegespitst op de wisent.

De voorouder van de wisent is ten tijde van het Pleistoceen geëvolueerd in halfopen steppeachtige landschappen. In het Aziatische

Aanwezige organisaties

Adviesteam Natuur en Recreatie (PWN),
Ecoplan Natuurontwikkeling, Ekogrom.
Landbouw Natuur en Voedselkwaliteit
(LNV), Provinciale Waterleiding Maatschappij (PWN), Provincie Noord-Holland, Rijks Universiteit Groningen, Rijks Universiteit Nijmegen, RIZA, Staatsbosbeheer, Stichting Kritisch Bosbeheer, Stichting Tarpan, Vereniging Natuurmonumenten en Wageningen Universiteit.

Genodigd maar afwezig

Alterra

Large Herbivore Initiative (LHI)

LNV Expertisecentrum.

deel van de bossteppen is daaruit de wisent voortgekomen. Wisenten zijn wat slanker in lichaamsbouw dan de steppewisent. Dit duidt op een aanpassing aan een bosomgeving. Maar dat betekent niet dat de wisent niet zou kunnen functioneren in steppeachtige habitats.

De wisent is de grootste herbivoor van Holoceen Europa en mag in Nederland op de hogere gronden als inheems worden beschouwd. Het is een soort die in kleine sociaal georganiseerde kudden leeft in halfopen landschappen, op droge, matig voedselrijke bodems. De wisent is een intermediale feeder, hij staat in dit opzicht dicht bij het rund dan bij het edelhert. De sociale organisatie is vergelijkbaar met het edelhert. De wisent blijkt het liefst in bossen met de oudste dan wel juist jongste bosfasen te verkeren, de laatste ook als pioniersfase te noemen. Gesloten bossen in de stakenfase worden gemedend. In Polen eet de soort relatief veel ruigere grassen waaronder duin- en struisriet (*Calamagrostis*) en pijpenstrootje. In de periode van mei tot november - waarschijnlijk bedoelt de auteur november - mei? (redactie) - kan echter het aandeel bast en houtige delen van planten in het wisentenmenu oplopen tot zeer hoge waarden. Over het daadwerkelijke aandeel houtig delen in het menu buiten het groeiseizoen is weinig bekend omdat de dieren ‘s winters worden bijgevoerd.

Over het algemeen leren ons Poolse berichten dat de invloed van de wisent op de vegetatiedynamiek gering is. Maar er mag worden aangenomen dat we daar toch niet het fijne van weten en dat er wel degelijk meerwaarde in dit opzicht van de aanwezigheid van wisenten is te verwachten. Onder meer door zijn grotere schilactiviteiten. Tellingen geven aan dat, ondanks het aandeel van 49 procent geschilde bomen over vijf jaar gezien, er een niet hogere mortaliteit dan zes procent van deze geschilde bomen gedurende deze periode is vastgesteld. Deze telling duidt dus wél op significante effecten van deze grote herbivoor op de bosontwikkeling op langere termijn, vooral bij aanwezigheid van de andere grote en kleine herbivoren. Want dat is ook als aanwijzing te noteren, namelijk dat een andere invloed op de bosontwikkeling mag worden verwacht indien ook andere herbivoren gezamenlijk opereren. We mogen echter weer geen al te grote verwachtingen hebben van de invloed van de wisent op de bosontwikkeling. Er is bovendien te weinig over de wisent bekend om gefundeerde voorspellingen te kunnen doen.

Conclusie

De wisent past goed in halfopen landschappen als de duinen. Zijn invloed echter op duindoorns en dennenbomen zal vermoedelijk gering zijn. Een begrazingsproef in de duinen is zeker de moeite waard. Het zal kennisleemten kunnen aanvullen.

Discussie

Harm Piek stelt een vraag naar aanleiding van het promotieonderzoek van Harm van de Veen. Daaruit blijkt dat bijvoeren bij edelherten

De heer Ron Ravenstein van LNV aan het woord. Op de achtergrond, en op de bladzijde rechts, een kaart van het proefgebied.

leidt tot onbalans in de menusamenstelling, waardoor de herten juist meer gaan schillen. Is bekend of dit effect ook opgaat voor wisenten?

Daar is niet zoveel over bekend. We weten wel dat bijvoeren leidt tot hanggedrag rond de voederplaats en dat daarom waarschijnlijk bomen in de directe omgeving meer worden geschild.

Theo Vullink (RIZA) merkt op dat uit studiegegevens uit de Oostvaardersplassen kan worden afgeleid dat wanneer het bijgevoerde voedsel erg voedselrijk is inderdaad ook een hogere schilactiviteit mag worden verwacht. In de Oostvaardersplassen blijkt de exploitatie van de grassen op dit moment zo hoog dat deze uitermate voedselrijk zijn, waardoor de herten, om verzuring in de pens tegen te gaan, nu massaal zijn gaan schillen. Het schillen is dus waarschijnlijk afhankelijk van de kwaliteit van het - bijgevoerde - voedsel.

2. Hans van der Lans (Ecoplan Natuurontwikkeling). Hans van der Lans bespreekt onder andere de brief van het Large Herbivore Initiative (LHI) aan de projectleiding. Hij probeert aan de hand van dit document enkele vraagstellingen te destilleren die hierna bediscussieerd worden.

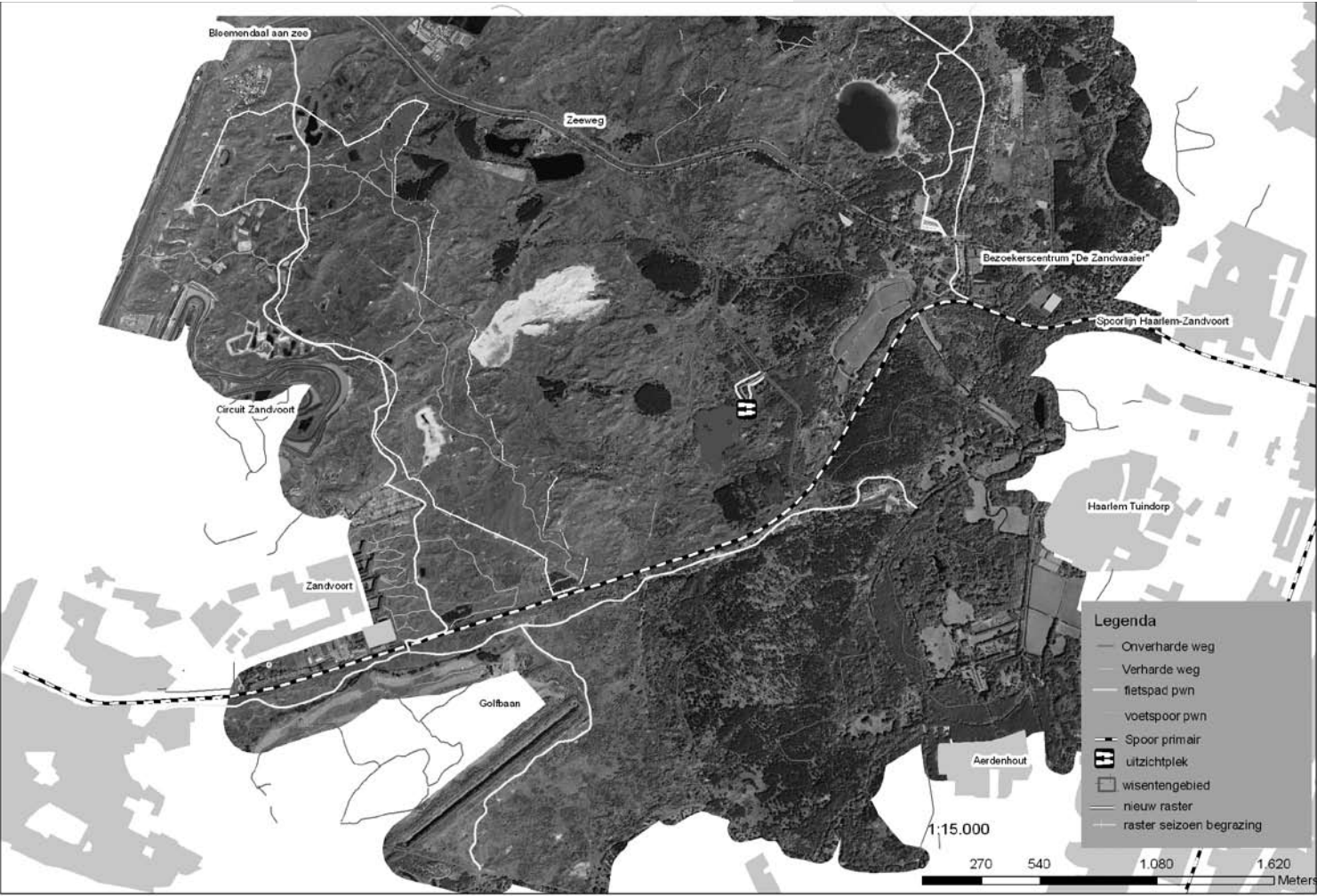
Toen wij startten met de voorbereiding van de wisentproef heb ik contact gezocht met het LHI. Dat leidde tot de toezegging dat de heer Baerselman hier een voordracht zou willen verzorgen. Om gezondheidsredenen kon dit echter niet doorgaan. Zijn vervanger, de heer Van de Vlasakker, was niet in de gelegenheid om Baerselman te vervangen, waardoor LHI besloot om hun visie schriftelijk in te dienen (kopie ervan uitgereikt aan de deelnemers). Wat is de visie van LHI op de proef?

LHI is een Nederlandse stichting met een internationaal bestuur en met één vaste medewerker (Baerselman) en elf niet vaste medewerkers, waarvan enkele in het buitenland. Zij bemoeien zich met alle Europese en Zuidoost-Aziatische wilde hoefdieren zoals schapen en halfzels, maar de wisent is daarin wel vooraanstaand, deze soort siert bijvoorbeeld hun logo.

Op dit moment is uit een zeer kleine groep dieren weer een populatie gegroeid van bijna 4000 dieren. Daarvan verkeren 2200 dieren in vrije staat. De wisent is nog steeds een bedreigde soort. De belangrijkste reden is de zeer smalle genetische basis. Ook diverse ziekten trekken een zware wissel. Bovendien is het aantal vrij levende dieren nog steeds erg klein (Het aantal vrij levende dieren is geen goede maatstaf voor een al dan niet bedreigde status, maar de slechte omstandigheden waaronder deze worden gehouden (toevoeging van de redactie). Er leven nu in totaal slechts vier grotere groepen vrij levende wisenten op de wereld die groter zijn dan honderd dieren. Eén daarvan is de groep in Bialowieza van rond 250 dieren.

De kudde in Bialowieza is getroffen door een virusziekte op de geslachtsorganen. Daarom

wordt aangenomen dat deze dieren niet meer geschikt zijn voor herintroductieprojecten (de ziekte die voor het eerst in de tachtiger jaren werd geïdentificeerd, treft alleen de mannelijke dieren en kan voortplantingsstoringen veroorzaken en zelfs leiden tot de dood van het dier (toevoeging van de redactie). Het is echter wel een grote genetische gevarieerde groep. Er worden uit deze groep jaarlijks zo'n veertig dieren afgeschoten en opgegeten. Dat is jammer. Maar de dieren kunnen nergens anders heen omdat ze door de ziekte ongeschikt zijn om te worden herplaatst. Opmerkelijk is echter dat de ongeveer tien jaar geleden geïntroduceerde groep in Zuidoost-Frankrijk, wél afkomstig is uit Bialowieza. Deze dieren zijn dus drager van de ziekte, maar hebben er geen last van! Als mogelijke reden wordt aangevoerd dat de dieren in Frankrijk wél kunnen browsen. Dit in tegenstel-

ling tot de dieren in Bialowieza die dat niet doen omdat ze bijna fulltime worden bijgevoerd. Dan brengt Hans van der Lans een visie van Fred Baerselman in herinnering die hem tijdens een voorgesprek werd verteld. Namelijk dat Baerselman verwacht dat wanneer wisenten buiten het groeiseizoen niet worden bijgevoerd, en dus in de winter van nature een volledige periode van browsen zouden kunnen hebben, volledig zullen overgaan op het eten van bast, blad, knoppen en dergelijke. Dit is dus een verwachting, zonder dat we dit nu, waar ook ter wereld, onder vrije omstandigheden kunnen toetsen.

Er zijn nu ongeveer 25 grotere en kleine populaties wisenten. Daaronder helaas slechts enkele waar géén (structurele) bijvoedingen plaatsvinden. Deze laatste zijn echter door stropen waar schijnlijk geheel verloren gegaan. Dat verlies, en de veelal erg kleine populaties, betekenen een verhoging van de toch al zware druk op het duurzaam voortbestaan van de wisent.

Het LHI is op dit moment betrokken bij drie herintroducties. Herintroducties hebben een hoge prioriteit. LHI ziet de wisent als een wilde soort. Daarom heeft LHI bezwaren tegen de voorgestelde begrazingsproef in Kraansvlak. LHI vindt dat gestreefd moet worden naar grote populaties in grote natuurgebieden, waarbij de dieren onderdeel van het systeem zijn. Daar ligt dan ook de prioriteit van het LHI. De proef die nu wordt voorbereid ziet LHI derhalve niet als een herintroductie, maar als het inzetten van een wilde grazer als middel in het beheer. Wel meent LHI dat er een grote behoefte is aan opvanggebieden van surplusdieren. Daar kunnen overtollige dieren tijdelijk ondergebracht worden en kan fok plaatsvinden. Anders moeten deze dieren worden afgeschoten. De proef in Kraansvlak zou volgens LHI zelfs een mogelijke herintroductie kunnen schaden, omdat men nu zou kunnen aannemen dat wisenten ook in kleinere groepen en op een kleiner areaal kunnen worden ingezet. Overigens, als je daar naar vraagt, ziet het LHI wel in dat een mogelijke beperkte herintroductie van wisenten de weg kan voorbereiden voor latere grotere uitzetprojecten.

Ten slotte noemt Van der Lans nog twee punten uit de reactie van het LHI. Allereerst dat het LHI vindt dat het schrale duinbiotoop niet tot het natuurlijke biotoop van wisenten behoort. Je zou dan ook de proef niet daar moeten opzet-

ten, maar op rijkere gronden. Volgens Van der Lans is daar natuurlijk niets op tegen en hij hoopt dan ook binnenkort de aanwezigen ook op een workshop in het Horsterwold te mogen begroeten. Maar ook hier blijkt geen duidelijke stellingname door het LHI of wisenten dan in de duinen niet goed zouden kunnen functioneren. Het LHI is immers van mening dat de duinen een ongeschikt biotoop zijn voor wisenten. Ook wordt gezegd dat er mogelijk gebreksverschijnselen zouden kunnen optreden. Dit was zoals bekend ook het geval bij de eerste uitzettingen van Schotse Hooglanders op de Imbos en de Heckrunderen op de Slikken van Flakkee. Ten slotte het tweede en praktische bezwaar van een proef met een kleine groep van slechts zeven tot vijftien dieren op een zeer beperkt areaal. Hierbij denkt het LHI aan het feit dat we van doen hebben met een groot wild en schuw dier, dat een grotere mate van onberekenbaarheid heeft dan bijvoorbeeld gedomesticeerde runderen en paarden. Inderdaad een thema van aandacht waar aanwezigen straks wellicht zinvolle aanvullende opmerkingen over kunnen maken.

Conclusie en discussie

Ik heb de brief van LHI hier uitgeplozen in de belangrijkste discussiepunten. Natuurlijk bent u vrij er andere aan toe te voegen. Enkele punten worden doorgeschoven naar het eind van de dag met de slotdiscussie.

Duidelijk is dat de wisent nog steeds een ernstig bedreigde soort is. De vraag is dan ook: kan een proef in de duinen een bijdrage leveren aan het behoud van de soort?

Harm Piek merkt op dat hij het bezwaar van LHI kan volgen. Je praat over een proef van voorlopig vijf jaar. Maar wat is het perspectief voor de langere termijn als de proef slaagt? Het hele gebied waarin Kraansvlak ligt omvat 2500 ha. Daarin kun je discussiëren over dichtheden, maar je komt niet aan een populatiegrootte waarvan je kunt spreken van een duurzame levensvatbare populatie. Of je nu spreekt over 300 of 2500 ha, ik ben bang dat je dan toch, ondanks dat je dat niet wilt, een vorm van domesticatie in de groep brengt. Dat stuit mij als natuurbeschermer tegen de borst. Ik ben wel voor de-domesticatie, maar om een wild dier te domesticeren vind ik het terrein niet waard.

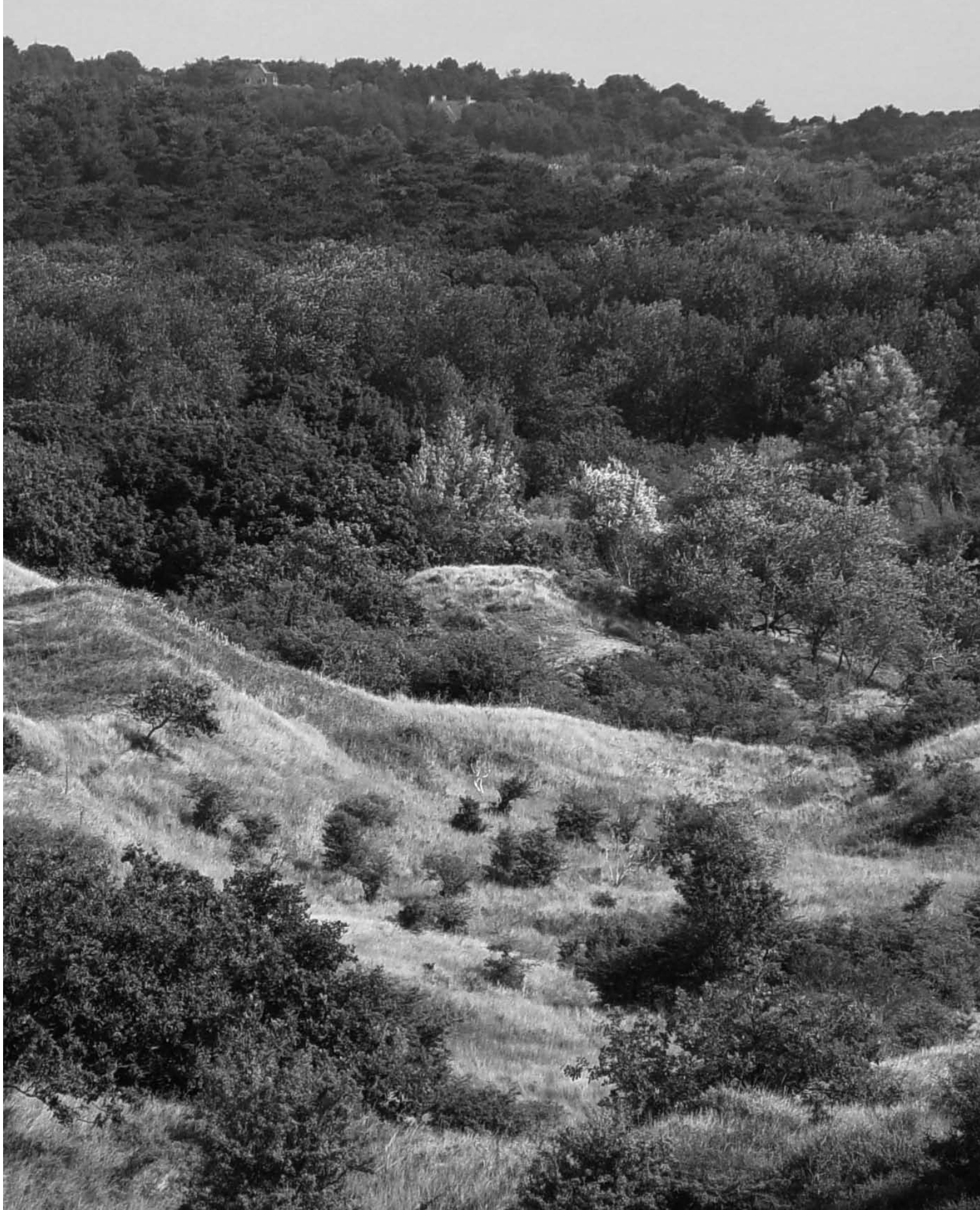
Michiel Wallis de Vries zegt dat de mogelijkheid op veiligstelling er wel degelijk is. Per slot

van rekening hebben we ook het Przewalski-paard, dat tientallen jaren in dierentuinen heeft overleefd, succesvol in hun oorspronkelijke leefgebieden kunnen herintroduceren. Blijft dat je inderdaad op Kraansvlak nooit een duurzame levensvatbare populatie kunt krijgen. Maar dat is geen voorwaarde om bij te dragen aan het veiligstellen van de soort. Daarmee wil ik de opgeworpen vraag met ja beantwoorden.

Een andere deelnemer meldt de vraag eveneens met ja te willen beantwoorden. Puur vanuit de genetische variatie bekeken. Dan volgt een opmerking over het thema van domesticatie en de-domesticatie. Het is bekend dat soms enkele individuen een enorme impact kunnen hebben op de totale variatie binnen de hele populatie. Er stond onlangs een artikel hierover in Nature, waar men spreekt over één wolf die vanuit Rusland Zweden binnenwandelde en daar als eenling een enorme invloed had op het genetisch materiaal van de daar aanwezige Zweedse populatie, die daardoor opeens enorm is kunnen gaan groeien. Blijkbaar zijn de Zweedse wolven door die ene wolf uit een negatieve spiraal van inteelt geraakt en is daardoor het aangetaste reproductieve vermogen hersteld. Het onderbrengen van enkele dieren in een aparte groep kan dus wel degelijk zinvol zijn. De proef in Kraansvlak kan dus een bijdrage zijn aan het behoud en veiligstellen van de wilde wisent.

Hans van der Lans vult nog aan dat van alle 25 huidige vrij levende populaties er, misschien met uitzondering van de vier grotere, niet één zelfregulerend is, of in staat is om zich op langere termijn wat de genetische variatie betreft in stand te houden. Ook LHI vind dat de meeste huidige populaties te klein zijn. Het betreft meestal groepen van enkele tientallen individuen. Men is er dus vóór om dieren tussen de diverse groepen uit te wisselen. Je zult dan, hoe dan ook, op langere termijn via genetisch onderzoek en uitwisseling van dieren actief moeten blijven. Harm Piek stemt daarin toe en meent dat hier internationaal gezien een taak ligt. Dat brengt Ruud Lardinois tot de opmerking dat de Nederlandse potenties niet gebagatelliseerd mogen worden, want aldaar liggen in dit opzicht 100.000 ha natuurgebied braak. Een gebied dat zelfs in overweging wordt genomen om ecologisch te worden aangesloten

*Bosvorming in het plangebied.
Foto: Leo Linnartz.*

op het Horsterwold en de Oostvaardersplas-
sen enerzijds en het riviergebied en het Duitse
achterland anderzijds. Voorts wordt door hem
melding gemaakt van een herintroductie-initia-
tief in Duitsland waar men op 13.000 ha een vol-
ledig vrij levende populatie wisenten, dus zonder
bijvoeren, zonder rasters, enzovoort, wil herin-
troduceren. Rondom de genoemde 13.000 ha
ligt nog een buffer van ongeveer 20.000 ha, die
door de dieren kunnen worden gebruikt zonder
meteen bijzondere conflicten te veroorzaken met
bijvoorbeeld boerenbelangen. Dit project zal, als
het doorgaat, en afgezet tegen alle huidige leef-
gebieden, voorlopig de beste garanties kunnen
hebben voor wat betreft het onderhouden van
een duurzame zelfredzame populatie wisenten.

Piet Veel formuleert de vraagstelling omwille
van de discussie nu zo: stel, dat wanneer de
beheerders op Kraansvlak niet op de eerste
plaats vanwege het veiligstellen van een
bedreigde wilde soort en het herstellen van
natuurlijke processen, de proef willen starten.
Wordt er dan strijdig gehandeld als je de wisent
ook inzet voor je beheersdoelstellingen? Gerben
Poortinga keert ook een mogelijk antwoord om:
doe je daarmee schade aan het in stand houden
van de wisent? Nee. Op dit moment worden
wisenten die men niet kwijt kan geslacht en
opgegeten. Het slachten van wisenten is beslist
schadelijker voor wisenten dan het onderbren-
gen ervan in andere gebieden waar zo ook een
nuttige rol kunnen hebben.

Afsluitend stelt Hans van der Lans vast dat na
de discussie de vraag als volgt geformuleerd zou
kunnen worden: zou een dergelijke proef zoals
bedoeld in Kraansvlak afbreuk kunnen doen
aan het idee dat het om een wilde soort gaat?
Dit is dan feitelijk het principiële punt dat LHI
heeft ingebracht. Nee, is althans het antwoord
van Hans van der Lans.

3. Onderzoeksperspectieven Kraansvlak (Han Olff)

Het is goed om nog even kort samen te vatten
wat de aanleiding voor deze proef is. Allereerst
de bedreigde status van de wisent. Een andere
aanleiding is dat het tegenwoordig kan. We
hebben nu een beter inzicht dan 20 jaar gele-
den, onze gebieden zijn groter en we hebben
meer en betere mogelijkheden om grote grazers
in te zetten. Verdere aanleidingen zijn een
verslechterde milieukwaliteit, zoals verdroging

en stikstofdepositie, processen die we willen
tegengaan met grote grazers. Er is voorts bij
het publiek een duidelijk beter bewustzijn over
ons natuurlijk erfgoed en zij beginnen zich te
realiseren dat hier vroeger ook grote beesten
rondliepen. Sinds kort weten mensen ook
dat koeien gewoon afgeleiden zijn van wilde
soorten die hier voorheen ook voorkwamen.
Veterinaire en wettelijk problemen met paarden
en runderen hebben ook aanleiding gegeven
tot het kijken naar andere soorten. Een paar
jaar geleden stond er zelfs een artikel in Dierge-
neeskunde van een aantal veeartsen die pleitten
voor het meer inzetten van wilde soorten als
edelhert en wisent ten koste van huisdieren.
Want daarmee kun je een groot aantal van de
genoemde wettelijke en veterinaire problemen
die er nu zijn met huisvee in natuurgebieden,
vermijden. Natuurlijk moet ook het wegvallen
van begrazingsprocessen door de instorting van
de konijnenstand worden genoemd.

Bij het formuleren van een onderzoeksupzet
vind ik de (wetenschappelijke) discussie of de
wisent hier wel of niet voorkwam niet zo inte-
ressant. Er zijn natuurlijk grenzen, want een
gems zal je niet op de Veluwe willen hebben,
omdat deze soort niet in dat habitat is geëvo-
lueerd. Wat mij betreft zijn echter deze gren-
zen vrij ruim. Natuurlijk spreek je pas van
een herintroductie als je de soort inbrengt in
het oorspronkelijke verspreidingsgebied. Het
geografische referentiekader vind ik evenals
het historisch referentiekader minder inte-
ressant. Voedselrijkere gebieden, schralere
gebieden, ligt er ‘s winters sneeuw of niet?
Wat ik het meest interessant vind is het eco-
logisch referentiekader. Er wordt de laatste tijd
ook steeds meer onderzoek uitgevoerd om de
ecologische rol van soorten te karakteriseren.
Uit dat onderzoek kunnen we ook vaag aflei-
den welke keuzen we kunnen maken en hoe
we zo’n soort kunnen inzetten.

Bij het formuleren van onderzoek aan de wisent
is het van belang je te realiseren dat deze soort
dermate is teruggedrongen in kleine gebieden
dat je daardoor wel eens heel erg zou kunnen
miskleunen wat betreft het vaststellen van de
ecologische voorkeuren van de soort. Als je een
tijdje geleden zou vragen wat het voorkeursha-
bitat van het edelhert is, dan zou je als antwoord
hebben gekregen: een grove dennenopstand op
de Veluwe. Dit soort problemen kun je opvan-

gen door beter naar ecologische referenties te
kijken en proeven te doen zoals bijvoorbeeld
in de Oostvaardersplassen. Dan zal blijken dat
edelherten veel liever in een wilgenmoeras
zitten en dat het veel meer een dier van wet-
lands is dan van de droge zandgronden. Dit pro-
bleem is dus ook aan de orde als je veronder-
stelt dat een wisent een soort is van het Haag-
beuk-Lindenbos zoals in Bialowieza. Ook dan
zouden we wel eens kunnen miskleunen omdat
je mag aannemen dat de soort waarschijnlijk uit
zijn natuurlijke leefomgeving is verdreven en
alleen op sommige plekken bewaard is gebleven
vanwege de bijzondere status als bijvoorbeeld
koninklijk jachtgebied, zoals wel vaker het geval
was in Europa. Dit zijn immers jachtgebieden
die feitelijk werden ingesteld voor het veiligstel-
len van dieren voor eigen gebruik.

Ik wil dus toe naar een ecologisch referentie-
kader. Bezien we de duinen dan kunnen we
kijken naar de daar nog voorkomende soorten.
Waarom hebben duindoorns, meidoorns en
rozen stekels? Waarom smaakt het blad van vlier
zo vies? Er zijn tal van eigenschappen van plan-
ten en dieren die duidelijk zijn terug te voeren
op aanpassingen aan grote grazers. In de duinen
is het dan interessant om de aan grazers aange-
paste soorten te bekijken en die feitelijk hebben
overleefd door het gebruik van huisvee. Missen
we soorten die samen met de oeros, tarpan en
wisent uit onze flora en fauna verdwenen zijn?
Het kan zijn dat sommige soorten wel de relatie
met huisvee hebben kunnen vinden en andere
niet. Als je nu karkassen in natuurgebieden
neerlegt dan blijkt dat verdwenen soorten die
zich gespecialiseerd hebben in het omzetten van
dode dieren, weer terugkeren. Aasetende insec-
ten kunnen namelijk mobiel zijn en over grote
afstanden karkassen identificeren en zich daar-
naar verplaatsen. In de duinen kunnen we dus
gaan kijken welke interacties wisenten kunnen
gaan hebben op flora en fauna. Voor de wisent
weten we dat nog onvoldoende. De wisent is
ook geen koe. Hij heeft ander voedselgedrag en
produceert andere mest. Dat zouden we moeten
onderzoeken. Denkbare vragen zijn dan: wat zijn
de consequenties van dergelijke processen in
het ecosysteem? Wat kan de wisent voor unieke
functies hebben, met name die welke huisvee
niet meer vervult, enzovoort.

In de voordracht volgen nog een reeks andere
motieven die legitiem voor introductie in Kraans-

vlak, of elders, zouden kunnen zijn. Verder zijn
er tal van andere onderzoeksvoorstellen zoals
gedrag, habitatgebruik en interacties met andere
grazers. We maken nu een sprong.

In Nederland wordt er inmiddels zeer divers
begrasd. Al die verschillende grazers hebben
specifieke kenmerken. Van de wisent is echter
nog veel onduidelijk. In Kraansvlak kunnen we
veel leren en doe dus die proef, met name ook
om herintroductie elders mogelijk te maken.
Dan zal ook het motief van het behoud van een
bedreigde soort meer op de voorgrond kunnen
treden omdat andere grotere gebieden in
Nederland in dit opzicht kansrijker zijn.

Discussie

Harm Piek: De historische referentie vind ik wél
relevant voor de beheerder. We zitten vast aan
internationale en nationale spelregels. Nederland
hanteert deze regels ook en deze zijn ook van
belang voor het verkrijgen van vergunningen.

Han Olff meent dat de natuur nooit statisch
is, maar voortdurend verandert. Dus moet je
een ecologische referentie hanteren en geen
historische. Kijk naar alle nieuwe habitats! Han
Olff gaat verder, mede aanvullend op de hierna
volgende presentatie van Ron Ravensteijn: Het
Ministerie houdt zich erg aan oude denkbeel-
den, regels en beheersvormen. Deze instelling
sluit niet aan op de veranderende milieu- en
habitatskenmerken en geeft geen antwoorden
op het verlies aan biodiversiteit. Het inbren-
gen van wisenten kan door het dan weer gaan
optreden van dynamische processen een nieuw
middel zijn om wel aan die behoefte voor
behoud van biodiversiteit te voldoen.

4. Visie van het ministerie van LNV op grote grazers (Ron Ravenstein, beleidsmedewerker soortenbeleid LNV Directie Natuur)

Ik wil u met mijn bijdrage graag een indruk
geven van opvattingen en standpunten die
binnen LNV leven ten aanzien van begrazing
met grote grazers. In het algemeen staan wij
positief tegenover de inzet van grote grazers.
LNV heeft ook diverse subsidieregelingen voor
begrazingsprojecten. Het enthousiasme voor
het inzetten van grote grazers is bij LNV echter
de laatste jaren toch afgenomen. Niet vanwege
de grazers zelf, het zijn vriendelijke beesten en
ze zien er leuk uit en passen ook mooi in het
plaatje van natuurbeleving. Onze reserves zitten

vooral in de elementen ziekte en sterfte. Het is
het thema van dierenwelzijn, politiek ethische
aspecten, die de stemming bij ons steeds meer
drukken. Bij het inzetten van de wisenten zullen
we daar nadrukkelijk rekening mee moeten
houden. Dat LNV voorstander is van meer
natuurlijke beheervormen wil niet zeggen dat
we de inzet van grote grazers per definitie goed-
keuren. Waarom niet? Eigenlijk is de inzet van
grote grazers niet meer dan een beheervorm.
Een grazer is feitelijk een grote maaimachine.
Daarom ben je er als beheerder net zo verant-
woordelijk voor alsof je een maaimachine inzet.
Daar zitten dus ook veterinaire aspecten aan vast
en vragen als hoe hou je hem in topconditie met
het bijbehorende onderhoud? Maaimachines
zijn echter afstelbaar. Bij grazers moet je daarom
ook mee laten wegen hoe de afstemming is als
beheersinstrument. Als beheerder ben je ver-
antwoordelijk voor wat jouw grazers in je gebied
doen. Altijd. Net alsof het een maaimachine is.
We spreken hier bovendien over een beschermd
natuurgebied, een Nationaalpark, en aangemeld
voor de Habitatrichtlijn. Er gelden dus wetten
zoals de Flora en Faunawet. Het maakt dan niet
uit wat je inzet: grazer of maaimachine, je moet
met je beheer rekening houden met deze regels.

Een ander punt: passen wisenten wel in het
Nederlandse natuurbeeld? Ik heb ter voorberei-
ding van deze lezing diverse mensen binnen
LNV geraadpleegd, ook heb ik mensen in mijn
omgeving vertelt over mijn lezing over wisen-
ten. Wisenten? Wat zijn dat? In de meeste
gevallen zijn ze onbekend!

Er volgen verder in het betoog van Ron Raven-
stein nog enkele kleinere thema’s die als punt
van aandacht moeten gelden, zoals veterinaire
aspecten, ziekten als MKZ, recreanten en veilig-
heid, onderlinge afstemming van het begrazings-
plan in Kraansvlak tussen de diverse beheerders
in het Nationaalpark, alsmede de wens om een
afstemming van beheer te realiseren op het vige-
rende overheidsbeleid, dat immers gericht is op
de ontwikkeling van meer grootschalige natuur
en aaneengesloten natuurgebieden (EHS).

Afsluitend wijst Ron Ravenstein op het punt
dat een goede afweging nodig is in de vraag of
het habitat van de wisent overeenkomt met het
beoogde uitzetgebied. Als aan al deze aspec-
ten is voldaan en het antwoord een duidelijk
en gemotiveerd ‘ja’ is, dan zal LNV wettelijk

gezien weinig bezwaren hebben. Aan de andere
kant: als de opzet is gericht om de wisent als
wilde soort in Nederland te herintroduceren,
dan zal LNV niet staan te dringen om goed-
keuring te verlenen. Ecologische of historische
referentie? Allemaal heel mooi, maar de wisent
is een wilde soort die een enorm groot ruim-
tebeslag vraagt en wij vragen ons daarom af of
dat in het huidige Nederland nog kan. Vergeet
u niet dat de basis van het Nederlandse natuur-
beleid de stand van 1981 is. En toen kwamen
er in Nederland geen wisenten voor. Mocht het
echter een perfect beheersinstrument zijn, dan
zijn er wat ons betreft geen problemen.

Discussie

Han Olff vindt het beroep van LNV op de Habi-
tatrichtlijn merkwaardig. We hebben inderdaad
de wettelijke verplichting om een aantal soorten
te behouden. De vraag is natuurlijk: hoe? De
teneur van uw verhaal is een beetje wisentpro-
bleem X, wisentprobleem Y, wisentprobleem Z.
Op dit moment staan we echter voor de grote
uitdaging hoe wij de huidige biodiversiteit
kunnen handhaven. We slagen daar onvol-
doende in. De oeros is in de 17e eeuw uitge-
roeid en we hebben daar geen vervanger meer
voor. De enige grote wilde herbivoor die we nog
hebben is de wisent. Als je het juridisch bekijkt
is uw verhaal bovendien zwak en simplistisch.
Als we de soorten volgens de habitatrichtlijn
willen behouden dan mogen we dat volgens u
niet doen met de middelen die daarvoor nodig
zijn. Dat is juridisch aanvechtbaar. Voorts zou
je zelfs uw stelling kunnen omdraaien: Neder-
land voldoet niet aan de Habitatrichtlijn als je er
geen grote wilde grazers in terugbrengt. Want
dan laten we blijvend de ecologische partners
die al die soorten nodig hebben om te overle-
ven, ontbreken. Dan kan ik u voorspellen dat
veel soorten over vijftig jaar ausgestorven zijn.

De auteur bestrijdt de door Olff opgeworpen
probleemstelling niet, maar waarschuwt voor het
ongewisse van de uitkomst van het inzetten van
de wisent op het systeem en het voorkomen van
kwetsbare soorten planten en dieren. Er volgt
een discussie, die instemt met de opmerking
van Olff, en waar aan de hand van enkele andere
voorbeelden, zoals de recent gevonden vaststel-
ling dat veel aasetende soorten die al bijna een
eeuw uit ons land waren verdwenen, weer terug
lijken te keren door juist het hebben van dooie
koeien in natuurgebieden. Verder gaat volgens

Joris Cromsigt de biodiversiteit op dit moment als een speer naar beneden. Vooral de kleinere beestjes gaan ongelooflijk hard achteruit. Feitelijk is het gebied waar de inzet van de wisenten is gepland ecologisch gezien zwaar aangetast. We móeten dit experiment wel doen om te kijken of we in staat zijn om een kentering in de teloor-gang aan te brengen.

Algehele afsluitende discussie

Deze discussie volgt na de excursie aan het projectgebied. Onderweg is al zeer veel gediscus-sieerd. Feitelijk is deze zitting daar slechts een uitloop van. De belangrijkste punten worden hieronder weergegeven.

Hans Esselink merkt op dat we behoefte hebben aan dit soort experimenten om te zien of we door nieuwe wegen in te slaan verlies aan biodiversiteit kunnen keren. Door dit experi-ment raken we zeker geen soorten kwijt, dus is het zinvol om de proef uit te voeren.

Harm de Jong ziet ook geen wezenlijke belem-meringen. Wel zullen belangrijke soorten gemonitord moeten worden. Als daar niets mee verkeerd gaat, dan zit je goed.

Michiel Wallis de Vries ziet goede mogelijkheden voor een experiment. Het voedselaanbod lijkt hem prima perspectief te bieden, hoewel de draagkracht van het gebied op den duur wel zal teruglopen.

Han Olff vindt het Kraansvlak een erg statische indruk maken en ziet een grote uitbreiding van meidoorn (die door de huidige begrazing (Schotse Hooglanders en koniks) nog onvol-doende lijkt te worden aangepakt). Het terrein mag wat hem betreft nog een groter ‘schop’ krij-gen door tijdelijk hogere dichtheden grazers in te brengen. De dynamiek moet worden opgevoerd. Tot 1930 is door overbegrazing met huisvee een grote biodiversiteit in de duinen ontstaan. Hoewel er nu meer depositie is, is dit effect mogelijk ook te bereiken met overbegrazing door de inzet van vooral runderen. De wisent is onze grootste inheemse herbivoor en we denken dat deze een unieke rol kan spelen in het aanpakken van de houtige gewassen. We moeten dit pro-beren en volgen met onderzoek, zodat we onze kennis daarover kunnen vergroten.

Het gebied is inderdaad relatief klein. Maar we weten nog erg weinig over de rol van de wisent.

Dit gebied is zeer geschikt voor een begrazings-experiment.

Hij beveelt aan om de motivatie voor de inzet van de wisent goed te kiezen. Sterkste argu-ment vindt Olff het hele realisatieproces met deze in Nederland thuishorende wilde soort. Het project kan ook werken als een soort weg-voorbereiding. Door in verschillende typen terreinen ervaring op te doen met wisenten, ook zoals nu voorlopig is gepland, inclusief de aanwezigheid van paard ree, konijn en damhert, kan veel geleerd worden. Han Olff denkt dat voor het onderzoek, en gezien het beperkte areaal, de Hooglanders beter kunnen worden verwijderd. Anders wordt de groep wisenten te klein. Argumenten als behoud van de soort en effecten van begrazing, zou hij niet teveel willen benadrukken als motief voor de begrazingsproef, omdat die nog zullen moeten blijken. Met deze proef zijn belangrijke vragen voor natuurbeschermend Nederland te beantwoorden: hoe gedraagt een wilde soort als de wisent zich in kleinschalige en afwisselende terreinen in Nederlandse omstandigheden? De kennis die kan worden opgedaan is van belang voor ons allen.

Piet Veel merkt op dat PWN vanuit de maat-schappelijke functie dergelijk onderzoek wil faciliteren en zal aangeven wat belangrijk geacht wordt om in het onderzoek op te nemen.

Ook Jan Bokdam verwacht dat de wisent iets toevoegt aan de sandwich van grazers. Een zo compleet mogelijke sandwich onderzoeken zou erg interessant zijn. We hebben verantwoorde-lijkheid voor het behoud van biodiversiteit. De natuurbeheerder kan met deze proef veel leren voor zijn taak: het natuurbeheer.

Hans van der Lans, Jan Bokdam, Ruud Lardinois en Han Olff bespreken de mogelijk-heid om de runderen er (eventueel tijdelijk) uit te halen of juist samen met de wisenten in de proef te laten. De mogelijkheid bestaat volgens Lardinois dat de wisenten of runderen, indien afzonderlijk ingezet, qua graasgedrag gaan convergeren. Een proces dat sterker optreedt in relatief voedselarme systemen. Door ze beide tegelijk in te zetten komen de browsereigen-schappen van de wisent veel meer tot expressie. De wisent zal, juist in dit relatief voedselarme systeem, door meer Hooglanders meer gericht

zijn op wat alleen de wisent kan, namelijk het eten van substantiële hoeveelheden blad, knop-pen, loten, bast, zaden, enzovoort. Met name in het winterhalfjaar. Natuurlijk hangt een en ander af van de vraagstelling in het onderzoek. Maar het is hoe dan ook nuttig om dit aspect in het oog te houden. Het argument dat met het inzetten van rund én wisent dan meer op gewenste resultaat (beheersdoelstelling) wordt ingespeeld, is volgens Lardinois niet het motief en bovendien niet valide, omdat beide soorten qua habitatvoorkeur en -gebruik en voedsel-strategie van nature vermoedelijk grote overlap vertonen (ecologische referentie). Met andere woorden: in vergelijkbare habitats als het hui-dige Kraansvlak zouden beide soorten naast elkaar kunnen voorkomen.

Han Olff schat de kosten van de proef, denk aan aanschaf, transport, afrastering, enzovoort, op 30.000 tot 50.000 Euro, exclusief de indi-recte kosten. Voor deelname aan het onderzoek ziet hij vier mogelijk geïnteresseerde partijen: Alterra, Vlinderstichting, WUR en zijn groep in Groningen. De kosten van een promotieonder-zoek met een AIO, schat Olff in op 170.000 tot 180.000 Euro. Hij is geïnteresseerd en bereid een STW-project (Stichting Technische Weten-schappen) te schrijven en te leiden.

Slotconclusie

Piet Veel is na afloop positief gestemd. Hij geeft aan dat hij de indruk heeft geen bezwa-ren gehoord te hebben waardoor de voortgang van de proef in heroverweging genomen zou moeten worden. Het besluit om door te gaan zal verder worden bepaald door de uitvoerbaar-heid van de organisatie en de mogelijkheid om het project te financieren. PWN zich zal daarom beraden op het opstellen van een plan van aanpak. Hoofdpunten zullen de subsidieaan-vragen en een communicatieplan zijn. Grotere problemen zouden misschien het managen van de belangstelling voor de proef kunnen zijn. Met de workshop is in ieder geval een grote en belangrijke stap vooruit gezet. Waarmee de workshop, onder dankzegging voor de bijdra-gen en alle aanwezigen wordt afgesloten. **NW**

Praten over wisenten in de Damerower Werder. Foto: Ruud Lardinois.

